

جلوه‌های ناز و نیاز در ادب عاشقانه و عارفانه

(با تکیه بر غزلیات سنایی، حافظ و وحشی بافقی)

دکتر هادی خدیور^۱

استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان

شیما فرجی فر^۲

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی،

دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان

چکیده

ناز و نیاز یکی از مضامین رایج در اشعار عاشقانه و عارفانه ادب پارسی است. در روابط عاشقانه هرگاه در یکی از دو طرف، احساس نیاز شکل گیرد، معمولاً طرف مقابل به ناز روی آورده و آن‌گاه که در دیگری احساس بی‌نیازی پررنگ شود، طرف مقابل نیازمندانه به جانب او روی می‌آورد. باید گفت اصولاً چنین روابطی که مبتنی بر ناز و نیاز است در کنش‌ها و گفتگوهای عاشقانه و عارفانه ادب پارسی جلوه‌ای بارز می‌یابد.

نوشته حاضر می‌کوشد تا به بررسی کمّ و کیف ناز و نیاز در ادب عاشقانه و عارفانه سبک عراقی و مکتب وقوع با تکیه بر غزلیات سنایی، حافظ و وحشی بافقی بپردازد. در این مقاله پس از ارائه تعاریفی از ناز و نیاز، به بررسی جلوه‌های آن در غزلیات سنایی، حافظ و وحشی بافقی پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: عشق، ناز، نیاز، سنایی، حافظ، وحشی بافقی.

۱-hkhadivar@gmail.com

2 - shimafarajifar@yahoo.com

تاریخ پذیرش

۹۱/۵/۱۶

تاریخ دریافت

۹۱/۳/۹

مقدمه

ناز اسمی است که به معنای استغنای معشوق نسبت به عاشق و امتناع وی، در مقابل واژه‌ی نیاز به کار برده می‌شود. نیز به مفهوم کرشمه، غنج، دلال، عشوه و شیوه، فخر و تکبر و بزرگ‌منشی، رفاه و آسایش و شادکامی، نوازش و ملامت و دل‌جویی و زیبایی و جمال استفاده می‌شود. (فرهنگ فارسی معین، ذیل ناز)

ناز در عرفان و در نزد عرفا یعنی آن‌که معشوق، عاشق خود را در عشق قوت دهد. بعضی گفته‌اند: «فریب دادن معشوق است عاشق خود را». (سجادی، ۱۳۸۳: ۷۵۷)

نیاز اسمی است که به مفهوم حاجت، احتیاج، خواهش، تمنا و اظهار محبت در مقابل واژه‌ی ناز مورد استفاده قرار می‌گیرد. (همان: ۱۲۵۴) نیاز به معنی دعا، حاجت، اظهار تذلل و افتقار است و در برابر استغنا و بی‌نیازی معشوق از جانب محب صورت می‌پذیرد و در آن، محب برای ثابت قدمی محبوب در محبت دعا می‌کند.

اصطلاح ناز و نیاز ترکیبی عطفی و اسمی مرکب است و به معنی شیوه‌های ادای عشق، حُسن و حرکات و سکنتاتی است که از عاشق و معشوق سر می‌زند. (نعت نامه دهخدا، ذیل ناز و نیاز)

از آن‌جا که عشق، خمیرمایه و برانگیزاننده هر رابطه عاشقانه‌ای است، ما در بررسی روابط عاشق و معشوق که مبتنی بر ناز و نیاز است، به ناگزیر نیازمند ارائه‌ی یک تقسیم‌بندی کلی از انواع عشق هستیم.

ابن عربی می‌گوید: عشق می‌تواند طبیعی، روحانی و الهی باشد. عشق طبیعی، عشق جسمانی مخلوقی به مخلوقی دیگر است. عشق روحانی «عشق مرآتی» یا همان عشق مخلوق به مظاهر خالق می‌باشد که شمس تبریزی آن را عشق «المَجَازُ فَنَطْرَه الحقیقه» می‌خواند و سومی عشق خالق به مخلوق و عشق مخلوق به خالق است که به آن عشق الهی می‌گویند. (ستاری، ۱۳۷۴: ۱۱۸) در اشعار عاشقانه نیز مراد شاعر از معشوق، معشوقی زمینی است، در حالی که در اشعار عارفانه منظور از معشوق، خداوند قادر و متعال است.

تأثیر عشق بر غزلیات شاعران مذکور

در ایجاد هر رابطه احساسی و عاشقانه‌ای ما در یک جانب با عاشق، یک جانب با معشوق و در دیگر جانب با مفهوم عشق مواجهیم. این ویژگی در هر اثر عاشقانه یا عارفانه‌ای قابل

جلوه های ناز و نیاز در ادب عاشقانه و عارفانه ۱۴۱

مشاهده است. اما آنچه غزلیات سنایی و حافظ را از غزلیات وحشی جدا می‌کند، بُعد عارفانه‌ای است که در غزلیات سنایی و حافظ هست. بنابراین این دو شاعر مسیر فکرشان به هم نزدیک‌تر است، با این تفاوت که حافظ هر جا در شعرش از عشق زمینی سخن به میان می‌آورد، مفهوم کلامش به وحشی بافقی نزدیک می‌شود. البته در این مقایسه، کلام و حتی وجود حافظ در بی‌کرانگی همچون دریایی است که وحشی، شاعر پریشان خاطر، قطره‌وار در برابر این جوشش و سیلان به چشم نمی‌آید.

از آن جا که محور اصلی سخن در این مقاله بر پایه انواع ناز و نیاز استوار است، موضوع عشق به‌طور مستقل در مقاله‌ای مجزا قابل بررسی می‌باشد.

بررسی معنای واژه ناز در اشعار

در اشعار شاعران مورد نظر، ناز اگر در برابر نیاز قرار گیرد، به مفهوم استغنا‌ی عاشق از معشوق می‌باشد. ولی اگر این واژه برای نشان دادن حالت و شیوه‌ای از ادای ناز به کار رود، به مفهوم غمزه، کرشمه و عشوه است که عموماً چنین مفاهیمی به منظور حسّی و ملموس کردن ابیات، با تصویرسازی‌های متفاوتی از اشاره به چشم و ابرو، تبسم، خرامیدن و رفتار معشوق و... همراه می‌شود. معنای واژه ناز در غزلیات سنایی، حافظ و وحشی به قرار زیر است:

۱. زیبایی

در کل، زیبایی رابطه تنگاتنگی با ناز معشوق دارد، زیرا جمال معشوق سبب‌ساز ناز اوست و از جانب دیگر حسن او برانگیزاننده عشق و به عبارتی نیاز در نهاد عاشق است.

روی تو از دل ببرد منزلت و قدر ناز   موی تو از جان ببرد توش و توان و هوس
(سنایی، ۱۳۸۵: ۹۰۲)

عشق است که سر در قدم ناز نهاده   حسن است که می‌گردد و جویای نیاز است
(وحشی، ۱۳۸۴: ۱۶۴)

۲. غمزه، کرشمه، دلال، شیوه و غنج

رایج‌ترین معنای ناز در غزلیات شعرا به مفهوم غمزه و کرشمه است.

یک زمان با عاشق خود می‌خور و دل‌شاد زی   تُرکی و مستی مکن چندان که خواهی ناز کن

۱۴۲ فصل نامه‌ی علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی ادب و عرفان

ناز ترکان خوش بود چندان که در مستی شوند   چون شوی مست و خراب آنگاه ناز آغاز کن
(سنایی، ۱۳۸۵: ۹۸۱)

شیوه و ناز تو شیرین خط و خال تو ملیح   چشم و ابروی تو زیبا، قد و بالای تو خوش
(حافظ، ۱۳۷۹: ۳۸۹)

نرخ بالا کن متاعِ غمزه‌ غمّاز را   شیوه را بشناس قیمت، قدر مشکن ناز را
(وحشی بافقی، ۱۳۸۴: ۱۴۶)

۳. استغنا‌ی معشوق از عاشق

هر جا که ناز در مقابل نیاز قرار گرفته است به مفهوم استغنا‌ی معشوق از عاشق می‌باشد:

از روی نیاز او همه را روی نماید   یک دلشده او را ز ره ناز نیابد
(سنایی، ۱۳۸۵: ۸۴۲)

این‌چه استغنا و ناز است این چه کبر و سرکشی است

حَسْبَهُ لِّلّٰهٖ بِهٖ سَوٰی مَبْتَلٰی خُود نَگَر
(وحشی، ۱۳۸۴: ۲۷۸)

۴. فخر و تکبر

ناز در مصراع دوم بیت دوم در معنای کبر به کار رفته است.

ناز را رویی بیایید همچو ورد   چون نداری گرد بدخویی مگرد
یا بگستر فرش زیباییی و ناز   یا بساط کبر و ناز اندر نورد
(سنایی، ۱۳۸۵: ۸۵۱)

چشمت از ناز به حافظ نکند میل آری   سرگرانی صفت نرگس رعنا باشد
(حافظ، ۱۳۷۹: ۲۱۳)

که جان برد اگر آن مست سرگران به در آید   کلاه کج نهد از ناز و بر سر گذر آید
(وحشی، ۱۳۸۴: ۲۶۲)

۵. نعمت و رفاه

بر کنارِ خویش رضوان پرورد او را به ناز   حور باشد هر که او پرورده‌ رضوان بود
(سنایی، ۱۳۸۵: ۸۶۸)

در اوج ناز و نعمتی ای پادشاه حسن   یا رب مباد تا به قیامت زوال تو
(حافظ، ۱۳۷۹: ۵۵۵)

مترادف‌های واژه ناز در اشعار

شاعران مورد نظر به فراخور سلیقه و رعایت وزن و همچنین مراعات محور جانشینی کلام، هر کدام به نحوی از مترادف‌های واژه ناز در اشعار خویش استفاده می‌کنند. البته در این میان عرفا در به کار بردن این دسته از واژگان مترادف علاوه بر رعایت اصول شاعرانه، نوعی ملاحظات عرفانی را نیز لحاظ می‌نمایند. واژگان زیر به مفهوم ناز کردن است که از موارد استفاده آن‌ها مثال‌هایی را ذکر می‌کنیم.

۱. **غمزه**: حرکت چشم و مژه بر هم زدن از روی ناز و به عربی نیز همین معنا را دارد. از صفات و ترکیباتی که با غمزه همراه می‌شود می‌توان به کلماتی چون: شوخ، بی‌نیاز، مست، بدمست، خون‌خوار، مردم‌شکار، خارا شکاف، نیم‌خواب، و... اشاره کرد. (نعت نامه دهخدا، ذیل غمزه)

جز درد عشق، غمزه معشوق را که کرد   بر جان عاشقان بتر از زخم ذوالفقار؟
(سنایی، ۱۳۸۵: ۸۸۱)

به دام زلف تو دل مبتلای خویشتن است   بگش به غمزه که اینش سزای خویشتن است
(حافظ، ۱۳۷۹: ۷۲)

ای خدنگ غمزه ضایع کن به ما هم ناوکی   تا بداند جان ما آماج‌گاه تیر کیست؟
(وحشی، ۱۳۸۴: ۱۸۱)

۲. **کرشمه**: در لغت به معنای اشاره به چشم و ابروست و دقیقاً مترادف غمزه می‌باشد.

(فرهنگ فارسی معین، ذیل کرشمه)

با خنده و کرشمه آن‌جا که روی آری   هم ماه و هم سپهری هم شاه و هم سپاهی
(سنایی، ۱۳۸۵: ۱۰۴۲)

چنان کرشمه ساقی دلم ز دست ببرد   که با کسی دگرم نیست برگ گفت و شنید
(حافظ، غ ۲۳۹ بیت ۶)

آن مژه گشت عالمی تا به کرشمه نصب شد   وای اگر عمل دهی چشم کرشمه‌ساز را
(وحشی، ۱۳۸۴: ۱۴۵)

۱۴۴ فصل نامه‌ی علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی ادب و عرفان

۳. شیوه: به معنی ناز و کرشمه می‌باشد. یکی از معانی دیگر شیوه، طریقه و نهج و راه است که در کلام شاعر عموماً ایجاد ابهام و ایهامی شکرین و دل‌چسب می‌کند.
 نرگس طلبد شیوه چشم تو زهی چشم مسکین خبرش از سر و در دیده حیا نیست
 (حافظ، ۱۳۷۹: ۹۶)
- کسی خود جان نبرد از شیوه چشم فسون‌سازت دگر قصد که داری، ای جهانی کشته نازت
 (وحشی، ۱۳۸۴: ۱۶۰)
۴. غنج: «به معنی ناز و عشوه و غمزه که آن حرکات چشم و ابرو باشد» (لغت نامه دهخدا، ذیل غنج)
 عیب دل کردم که وحشی وضع و هر جایی مباش گفت چشم شیرگیر و غنج آن آهو بین
 (حافظ، ۱۳۷۹: ۵۴۷)
۵. عشوه: عشوه «حرکات نازنینان که بدان دل عاشقان را مجذوب کنند». (فرهنگ فارسی معین، ذیل عشوه) معنی دیگر عشوه، فریب است.
 هر شبم وعده دهی کآیم و نایی بر من چند ازین عشوه خرم من ز تو ای عشوه فروش
 (سنایی، ۱۳۸۵: ۹۱۱)
- فکر بلبل همه آنست که گل شد یارش گل در اندیشه که چون عشوه کند در کارش
 (حافظ، ۱۳۷۹: ۵۴۷)
- این سر پر آرزو در انتظار عشوه‌ای است گوشه چشمی بجنبان و بینداز از تنش
 (وحشی، ۱۳۸۴: ۲۹۶)

انواع ناز:

ما انواع ناز را به حقیقی و غیرحقیقی تقسیم می‌کنیم. به طور کلی هدف نهایی ناز، اعتلای عاشق است، اما بن مایه یک ناز حقیقی برآمده از ناز کننده‌ای حقیقی است. اصلی‌ترین منبع ناز حقیقی، خداوند متعال است که در بردارنده تمامی صفات جمالیه و جلالیه برای استیلا بر مسند ناز است. در میان آیات و حتی ادعیه قسمت‌هایی که منعکس‌کننده ناز محبوب ازلی باشد، به چشم می‌آید. علاوه بر پروردگار که نازش بر همه

خلایقِ رواست، مخلوقاتِ ممتاز و برگزیده و عاشقانِ راستین نیز از نازِ حقیقی بهره‌مندند. این ودیعهٔ الهی در وجود فرزندگان و خردمندانی قرار دارد که در برابر پروردگارشان متواضع و فروتن‌اند و گلیمِ افتقار و نیازمندی را به دوشِ جان کشیده و بر فقر خویش افتخار می‌کنند. سنایی می‌گوید:

قیروانِ عشوه بگذراند غواصانِ دهر   گر نهنگِ عشق تو بخرامد از دریای قار
(سنایی، ۱۳۸۵: ۸۸۶)

نمونهٔ دیگر این نوع ناز، از دلبری برمی‌آید که با ناز خویش در صدد هدایت عاشق به سمت رشد و کمال است. برای مثال رفتارِ معشوق در حکایتی از مولانا در بر دارندهٔ چنین نکته‌ای است. داستان از این قرار است که روزی عاشقی به خانهٔ معشوقش رفته و به در می‌کوبد. معشوق با شنیدن کلام (من هستم) از عاشق، در را به روی او نمی‌گشاید و با ناز خویش به عاشق می‌آموزد که ترک منیت و خودپرستی از ملزومات راه عشق است. ناز غیرحقیقی نیز می‌تواند حتی از هر منبعی که ناتوان و پر از نیاز باشد، صادر گردد. ناز غیرحقیقی در پیوند با منبع آن ناز، بی‌ارزش، اما در ارتباط با عاشق واقعی همچنان ارزشمند و کارساز است؛ زیرا معاشیق حقیقی و غیرحقیقی هر دو با ناز خویش خواسته و ناخواسته در جهت رشد عاشق گام برمی‌دارند. با این حال همهٔ نازها در مقایسه با ناز حقیقی، کاذب و دروغین است. سنایی می‌سراید:

از هر چه گمان برد دلم یار نه آن بود   پندار بُد آن عشق و یقین جمله گمان بود
آن ناز تکلف بد و آن مهر، فسون بود   و آن عشق مجازی بُد و آن سود زیان بود
(همان: ۸۶۹)

سخن گفتن از انواع ناز، نیازمند مجال دیگری است. ما در این نوشتار به توضیح و بسط جلوه‌های ناز می‌پردازیم.

جلوه‌های ناز

جلوه‌های ناز معشوق به دو دستهٔ جلی و خفی تقسیم می‌شود. کلاً آنچه برای معشوق مهم تلقی می‌شود، این است که به راه‌ها و شیوه‌های گوناگون، ناز خود را ابراز کند. در این میان ناز معشوق اعم از ناز آشکار و پنهان در جهت دست‌یابی عاشق به مرحله‌ای والاتر

۱۴۶ فصل نامه‌ی علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی ادب و عرفان

صورت می‌گیرد و همچون صیقل، ناراستی‌های احتمالی وجود عاشق را به راستی بدل می‌سازد. معشوق شاعران مذکور نیز «به تناسب فضای احساسی غزل، پاسخ‌ها و سخنان حکیمانه، نازآلود، مهر آمیز، لطف به انواع عتاب آلوده، وعده سر خرمن، رندانه و شیطنت‌آمیز» (مرتضوی، ۱۳۸۸: ۶۳۰) به عاشقان خویش می‌دهند.

هر جا که پای معشوق حقیقی و یا عشق حقیقی در میان باشد، ناز در هر جلوه‌ای ارزشمند و متعالی می‌شود و در اصل باطن آن ناز، زیبا و در جای خود بر جان و دل عاشق مؤثر می‌افتد. برای نمونه اگر مفاهیمی چون کبر، عهد شکنی و ستم ضد ارزش‌های انسانی محسوب می‌شود، اما چون از جانب معشوق و در جهت جلوه‌گری او برای آموختن نکته‌ای به عاشق صورت می‌پذیرد، نه تنها ضد ارزش نیست بلکه فی‌نفسه زیباست. جلوه‌های ناز عبارت است از:

۱. ناز ظاهری (ناز جلی)

این ناز به کمک زیبایی‌های جسم و ظاهر معشوق صورت می‌گیرد. حرکاتی چون اشارات چشم و ابرو، تبسم، چمیدن و خرامیدن، زلف بر باد دادن، نیم نگاه، نگریستن به قفا و... همگی از شیوه‌های ادای ناز ظاهر است و به مفهوم کنایی ناز اشاره دارد. شاعران برای نشان دادن ناز یار، معمولاً به کمک همین تصویرسازی‌ها به حسی کردن حرکات و سکنت معشوق می‌پردازند.

در مصراع اول از شعر سنایی جلوه‌ای از ناز خفی و در مصراع دوم جلوه‌ای از ناز جلی وجود دارد:

تقویت عاقلان لطف به تقدیر تست	تربیت عاشقان ناز به اندام تست
(سنایی، ۱۳۸۵: ۸۰۸)	
چندان بود کرشمه و ناز سهی قدان	کاید به جلوه سرو صنوبر خرام ما
	(حافظ، ۱۳۷۹: ۱۷)
زلف برباد مده تا ندهی بر بادم	ناز بنیاد مکن تا نکنی بنیادم
	(همان: ۴۶۲)
چون خرامی غمزه را بنشان بر آن دنبال چشم	نیم‌کشت ناز خلقی بر قفای خود نگر
	(وحشی، ۱۳۸۴: ۲۷۹)

ناز دماند از زمین، فتنه فشاند از هوا طرز خرام کردن و پا به زمین نهادنش
(همان: ۲۹۵)

۲. ناز درون (خفی)

سکنت و افعالی است که اگرچه ظاهرش در قواعد ناز ظاهر نمی‌گنجد، اما مفهوم ثانویه آن به ناز معشوق برمی‌گردد و البته سرچشمه آن نیز نشئت گرفته از حسن معشوق است. افعال زیر ناز معشوق را نشان می‌دهند.

۲-۱- کبر و غرور معشوق

زیبارویان که از حسن خویش مطلع‌اند، بیش از همه به زیبایی خود فریفته‌اند. این فریفتگی احساسی از غرور را در وجود صاحب جمالان برمی‌انگیزد و آن‌ها را بر این می‌دارد تا دامن‌کشان و فخرکنان از هر کوی و گذری بگذرند و کمترین التفاتی به عاشقان خویش نکنند. سنایی در بیت زیر به رابطه مستقیم زیبایی و کبر اشاره می‌کند و کبر را زینده زشت صورتان نمی‌داند و تناسب زیبایی و کبر را به سازگاری و تناسب کعبتین و تخته نرد مانند می‌کند. شاعران دیگر هر کدام به شیوه‌ای به بیان رابطه غرور حاصل از حسن پرداخته‌اند:

یا بگستر فرش زیبایی و حسن   یا بساط کبر و ناز اندر نورد
نیکویی و کبر گو با ناز و کبر   کعبتین و مهره گو با تخته نرد

(سنایی، ۱۳۸۵: ۸۵۱)

غرور حسنت اجازت مگر نداد ای گل   که پرشی نکنی عندلیب شیدا را

(حافظ، ۱۳۷۹: ۴)

۲-۲- جفاکاری و ستم معشوق

بحث جفاپیشگی معشوق نیز یکی از ویژگی‌های بارزی است که در نهاد و سیرت معاشیق غزل فارسی مخصوصاً معشوق سبک عراقی نهادینه شده است؛ معشوقی که در نهایت زیبایی است، ناز خویش را به شیوه‌های گوناگون بر عاشقان دل‌سوخته عرضه می‌دارد. زیرا آنچه در خور مقام معشوقی است ناز اوست و این ناز بیش از همه به همراه عتاب و بدخویی و جور محبوب بر محب عرضه می‌شود.

۱۴۸ فصل نامه‌ی علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی ادب و عرفان

با من بت من تیغ جفا آخته دارد	صبر از دل من جمله برون تاخته دارد (سنایی، ۱۳۸۵: ۸۴۵)
گداخت مایه صبرم ز بانگ شکر لفظت	گه عتاب نمودن به پارسی و به تازی (همان: ۱۰۳۱)
ز دست جور تو گفتم ز شهر خواهم رفت	به خنده گفت که حافظ برو که پای تو بست (حافظ، ۱۳۷۹: ۴۷)
ما را به دست رشک مده خود بکش به جور	اینست از مروّت تو التماس ما (وحشی، ۱۳۸۴: ۱۵۴)
تا نپرسیم از آن مست که کی می زده‌ای	چین بر ابرو زدن و ناز و عتابش نگرید (همان: ۲۴۲)

۲-۳- بی‌اعتنایی معشوق

معشوقی که در اوج کمال و قدرت است، همواره نسبت به عاشقی که در نهایت خاکساری است، اعراض دارد.

هر چند نگه می‌کنم از روی حقیقت	یک لحظه تو را سوی دل ما نظری نیست (سنایی، ۱۳۸۵: ۸۳۱)
دی در گذار بود و نظر سوی ما نکرد	بیچاره دل که هیچ ندید از گذار عمر (حافظ، ۱۳۷۹: ۳۴۲)
به دیگری نگذاریم مرده‌ایم مگر	نشان تیر تغافل شدن که خدمت ماست (وحشی، ۱۳۸۴: ۱۷۰)

۲-۴- پیمان شکنی معشوق

معاشیق شعری در ادب پارسی بی‌وفا هستند و به این خصیصه خلقی‌شان می‌نازند.

گفت مستم خوانی و بر وعده من دل نهی	ساده‌دل مردا که دل بر وعده مردان نهاد (سنایی، ۱۳۸۵: ۸۴۱)
نشان عهد و وفا نیست در تبسم گل	بنال بلبل بی‌دل که جای فریادست (حافظ، ۱۳۷۹: ۵۴)

جلوه های ناز و نیاز در ادب عاشقانه و عارفانه ۱۴۹

چون نفس امشب فرو بردم جدا از صبح وصل   کز سر بالین من آن سست پیمان زود خاست
(وحشی، ۱۳۸۴: ۱۶۱)

۲-۵-دستان و زرق معشوق

معشوق ادب پارسی علاوه بر تمامی خصایص اخلاقی نکوهش شده، آراسته به زرق و ریایی فریبنده است که از چشم تیز بین شاعران نکته سنج پنهان نمی ماند!

قولش همه زرق است به نزدیک سنایی   من بنده زراقی و نیرنگ فلانم
(سنایی، ۱۳۸۵: ۹۳۸)

بگیرم آن سر زلف و به دست خواجه دهم   که سوخت حافظ بی دل ز مکر و دستانش
(حافظ، ۱۳۷۹: ۳۸۰)

همه رنگ حيله بینم پس پرده فریبت   برو ای دورو که هستی ز گل دورو دورو تر
(وحشی ۱۳۸۴: ۲۷۸)

۲-۶- بد زبانی و دشنام دهی معشوق

معشوق که در نهایت حسن است، بر خلاف وجود لطیف و دل پذیر خود، از نظر خلق و خو طبعی خشن و ستیزه جو دارد و قدرتی که جمال و حسن به او می بخشد، دست تقدی او را به سوی بی اخلاقی ها می گشاید. اما به قول تمامی جمال پرستان چنین دشنامی شیرین تر از هر حلوایی است:

نگارا ز دشنام چون شگرت   که دارد ز گل برگ سوری گذر
(سنایی، ۱۳۸۵: ۸۹۱)

اگر دشنام فرمایی و گر نفرین دعا گویم   جواب تلخ می زبید لب لعل شکرخارا
(حافظ، ۱۳۷۹: ۵)

می نشستم که مگر خار غم از پا بکشم   داد دشنام که تقریب مینگیز و برو
(وحشی، ۱۳۸۴: ۳۶۰)

۲-۷- الطاف پنهانی معشوق

برخلاف خوی مبتنی بر جفای معشوق ادب پارسی، گاهی هم او اهل لطف و عنایت پنهانی به عاشق است، زیرا به خوبی می داند که عاشق همان گونه که در مسیر تعالی و هدایت به جفا و عتاب معشوق نیازمند است به وفا و لطف او نیز امیدوار است. این نسیم

۱۵۰ فصل نامه‌ی علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی ادب و عرفان

خوشایند اما نهنان، گاهی به تبسم و گوشه چشمی، گاهی به کلام و گاه به اشاره، بر جان و دل عاشقان می‌وزد و از خوف به رجا هدایت می‌کند.

گفتم آه از دل دیوانه حافظ بی تو

زیر لب خنده‌زنان گفت که دیوانه کیست؟

(همان: ۹۴)

لطف معشوق - به ویژه وقتی که آسمانی و متعالی باشد - زمانی متوجه عاشق می‌گردد که درد عشق بر تمامی وجود عاشق مستولی شود. (مرتضوی، ۱۳۸۸: ۴۱۸) معشوق سنایی و حافظ نیز نسبت به معشوق زمینی وحشی بافقی، ماهیتی متعالی و مینایی دارد، با این تفاوت که معشوق سنایی جفاجوتر است. پس، لطف پنهانی از او کمتر سر می‌زند و تنها، آرزوی لطف معشوق همراه عاشق است. این درحالی است که در شعر حافظ لطف معشوق دور از تصور عاشق نیست، از این رو حافظ دل از چنین طمعی خالی نمی‌کند، زیرا خود به لطف بی‌نهایت معشوقش آگاه است. وحشی نیز که عشقی زمینی را در سر می‌پروراند، متناسب با عشق معاشیقی که به آنان دل می‌بندد، گاهی بیننده لطف و گاهی چشنده عذاب است.

از شربت لطف خویش تر کن   آخر یک روز کام عاشق

(سنایی، ۱۳۸۵: ۹۱۵)

گریبیم چون حسنت ای خوش پسر   یکی از سر لطف بر ما نگر

(همان: ۸۹۰)

گرچه می‌گفت که زارت بکشم می‌دیدم   که نهانش نظری با من دل سوخته بود

(حافظ، ۱۳۷۹: ۲۸۶)

لطف پنهانی او در حق من بسیار است   گر به ظاهر سخنش نیست، سخن بسیار است

(وحشی، ۱۳۸۴: ۱۶۲)

۲-۸ - بهره‌مندی معشوق از کیفیت غیرقابل بیان (آن)

«آن» همان «حالت و کیفیتی که ناگفتنی ولی دریافتنی است؛ زیبایی از آن جهت که صفت نتوان کرد. لیکن به ذوق در توان یافت و این در اصل از مصطلحات صوفیان بوده و سپس تداول عام یافته است». (خرم‌شاهی: ۱۳۸۵: ۵۱۰) از این کیفیت غیر قابل بیان در

جلوه های ناز و نیاز در ادب عاشقانه و عارفانه ۱۵۱

وجودِ معشوقِ آسمانی می‌توان به کشش و جذبۀ الهی تعبیر کرد که ناخودآگاه انسان را به سمت پرستش آفریدگار هستی سوق می‌دهد. اما معشوق زمینی در میان سایر وجوه نازِ خفی که دارد، تنها «آن» و گیرایی اوست که می‌توان گفت بی‌اذن و خواست او بر جان و دل عاشق می‌نشیند. به عبارتی هدایت این گیرایی در وجود معشوق زمینی به دستِ دلبر این دنیایی نبوده و این جلوه از نازِ خفی مستقیماً از سوی منبع اصلی ناز، یعنی خدا بر دل عاشقان می‌نشیند. البته نباید این جذبۀ و گیرایی اصیل را با وساوس نفسانی یکی دانست.

از یوسف خوشتری که در حسن آن داری و یوسف آن ندارد

(سنایی، ۱۳۸۵: ۱۱۷)

این که می‌گویند آن بهتر ز حسن یار ما این دارد و آن نیز هم

(حافظ، ۱۳۷۹: ۴۹۴)

در غزل وحشی این کیفیت غیرقابل بیان در معشوق، چندان مورد توجه شاعر واقع نشده است.

نیاز در اشعار

نیاز عاشق می‌تواند بیدارکننده دو خصیصه متناقض در وجود معشوق باشد:

۱. نیاز عاشق می‌تواند سبب غرور معشوق شود:

نیاز کردن بیدل به آستان دلدار، سبب‌ساز غرور معشوق است. او که از رونق بازار حسن و ملاحظت خویش آگاه است، جانانه کمر به ناز بسته و با تغافل‌ها و بی‌اعتنایی‌هایش انسان‌های بی‌نیاز را از قلّه‌های غنا به دشت و صحرای نیازمندی، پریشان‌حالی و شوریدگی می‌کشاند و از بی‌نیازان و مستغنیان، محبّانی می‌سازد که سراسر وجودشان را حسّ نیاز فراگرفته است. حافظ می‌سراید:

درین حضرت چو مشتاقان نیاز آرند ناز آرند

که با این درد اگر در بند درمانند، درمانند

(حافظ، ۱۳۷۹: ۲۶۲)

وحشی نیز در طی حدیث نفسی عاقلانه، نیاز خود را دلیل اصلی غرور معشوق معرفی می‌کند، ولی ناگاه به نهیب محبت، دل به وادی عشق و جنون سپرده و خواهان ناز بی‌شمار معشوق می‌شود:

۱۵۲ فصل نامه‌ی علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی ادب و عرفان

وحشی نگفتمت که غرور آورد نیاز

این سرکشی و حسن چرا بیشتر نبود؟

(وحشی، ۱۳۸۴: ۲۲۶)

۲. نیاز عاشق می‌تواند معشوق را نسبت به او نرم‌دل سازد:

معاشیق غزل پارسی، گاهی در برابر نیاز عاشقان خود بر آنان دل مهربان کرده و ناز

خویش را آمیخته به لطفی پنهان نثار معشوق می‌سازند:

گفتم کیم دهان و لب‌ت کامران کنند   گفتم به چشم هر چه تو گویی همان کنند

(حافظ، ۱۳۷۹: ۲۶۸)

وحشی نیاز و عجز تو اش داشت بر وفا   خود کرده‌ای چنین به خودش، جرم ما چه بود؟

(همان: ۲۳۲)

انواع نیاز

۱. نیاز می‌تواند خاستگاه حقیقی داشته باشد و وجود عاشق، سراسر، نیاز به معشوق

باشد. در این صورت هر آنچه عاشق حقیقی به زبان می‌راند، از دل او برون آمده، لاجرم بر

دل معشوق می‌نشیند. برای مثال حافظ عاشق را نیازمند و خاک کوی آستان نیاز را

کیمیای مراد خویش می‌خواند. زیرا آن زمان که معشوق با ناز و ملاحظت به‌سان سرو سهی،

خوش و نازان از هر معبر و کویی می‌گذرد، عاشقان او با چشمانی حسرت بار - که شاعر از

آن به صد نیاز تعبیر می‌کند- نظاره‌گر حُسن و ناز او هستند.

ای سرو ناز حسن که خوش می‌روی به ناز

عشاق را به ناز تو هر لحظه صد نیاز

(حافظ، ۱۳۷۹: ۳۵۲)

وحشی نیز در سروده‌هایش گاهی منعکس‌کنندهٔ عشق واقعی است. او عاشقانِ عشق‌باز

را اسیر جلوه‌های حسن و ناز و ملاحظتِ معشوق معرفی کرده و رابطهٔ عاشق و معشوق را بر

پایهٔ ناز و نیاز می‌داند و معتقد است، هر که داعیهٔ عشق‌ورزیدن دارد، باید خاضعانه بر آستان

معشوق سر نیاز فرود آورد زیرا که در کیش عشق، نیازِ عاشق، نمازِ او محسوب می‌شود.

جلوه های ناز و نیاز در ادب عاشقانه و عارفانه ۱۵۳

اسیر جلوه هر حسن عشق‌بازی هست   میان هر دو حقیقت نیاز و نازی هست
اگر مکلف عشقی سر نیاز بنه   که هر که هست به کیش خودش نمازی هست
(وحشی، ۱۳۸۴: ۲۰۱)

۲. نیاز می‌تواند خاستگاه غیرواقعی داشته باشد. در اصل چنین نیازهایی از جانب عاشق، تظاهری بیش نیست و سر منشأ آن هوسی زود گذر و تلاشی برای رسیدن به مطامع جسمانی است. در میان سه شاعر مذکور، وحشی آن‌جا که توصیف‌گر عشقی غیر حقیقی است از نفسانیات خویش پرده برمی‌دارد:

هوس پیاله خوردن بودم به خردسالی

که کسی نگفته پیشش ز شراب و جام هرگز

(وحشی، غ ۲۲۸ بیت ۳)

اما سنایی و حافظ که اکثر غزل‌هایشان عرفانی است، نسبت به عشق غیر حقیقی موضع‌گیری خاص خود را دارند. زیرا عشق در قاموس فکری آن‌ها حقیقی است.

لهو و هوس را همی عشق شمردند خلق   عشق نه آن است چیست آن که به هنگام توست

(سنایی، غ ۳۰ بیت ۷)

عشق‌بازی کار بازی نیست ای دل سر بباز   زان که گوی عشق نتوان زد به چوگان هوس

(حافظ، ۲۶۷ بیت ۶)

نیز وحشی آن‌جا که از عشق انسانی اما واقعی سخن می‌راند، نیاز انسان بوالهوس را چون نماز بی‌وضو بی‌ارزش می‌داند:

نیازی کز هوس خیزد کدامش آبرو باشد

نیاز بوالهوس همچون نماز بی‌وضو باشد

(همان: ۲۳۵)

جلوه‌های نیاز

۱. نیاز جلی:

نیازی سرشار است که در تمام وجود عاشق حتی در اعضای بدن او هویدا است. این رابطه نیازمندانه اکثراً در قالب ترکیب‌های اضافه اقترانی خود را نشان می‌دهد. ترکیباتی چون دست نیاز، سر نیاز و سجده نیاز نشان‌دهنده نیاز عاشق به معشوق است. نیاز جلی

۱۵۴ فصل نامه‌ی علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی ادب و عرفان

بیشتر در غزلیات وحشی به چشم می‌خورد. البته در شعر شاعران دیگر بیشتر تصویر کلی بیت، بازگو کننده نیاز عاشق به معشوق است. وحشی دست نیاز به آستان معشوق دراز کرده اما معشوق بدان بی‌اعتناست. شگفتا وقتی زمین و زمان در برابر اظهار نیاز عاشق منفعل و شرمگین است، معشوق در برابر این همه نیاز بی‌توجهی می‌کند و ازین روست که وحشی تنها حربه خود را به کار می‌گیرد و به معشوق بی‌اعتنای خویش می‌گوید که اگر از نیاز صحبگاهم بی‌خبری، از آه نیم شب و اشک دیدگانم چگونه غافل؟

عجزِ نیازِ روزم اگر بی اثر نبود   تأثیرِ گریه دل شب را چه می‌کنی؟
(همان: ۳۷۳)

نه همین فلک خجل شد ز کفِ نیازِ عشقم   که ز سجده‌های شوقم شده منفعل، زمین هم
(همان: ۳۳۵)

اگر مکلفِ عشقی، سرِ نیاز بنه   که هر که هست به کیش خودش نمازی هست
(همان: ۲۰۱)

سیمای ظاهری عاشق نیز بازگو کننده و انعکاس‌دهنده نیاز اوست. ظاهر عاشق، مصداق واقعی این تک‌مصراع است که می‌گوید: «رنگ رخساره خبر می‌دهد از سر ضمیر». این وضعیت حتی بر سیمای ظاهر عاشق سوخته‌جان تأثیر می‌نهد. رنگ رخسار عاشق زرد و قامتش تکیده و چشمش اشکبار و خونین است. اینک به ذکر نمونه‌هایی می‌پردازیم.

الف) رخسار عاشق :

زعفرانست از رخ من توده بر بالین من   ارغوانست از رخ تو سوده بر بالین من
(سنایی، ۱۳۸۵: ۱۰۰۰)

گریه آبی به رخ سوختگان باز آورد   ناله فریادرس عاشق مسکین آمد
(حافظ، ۱۳۷۹: ۲۳۷)

ای سرخ گشته از تو به خون روی زرد ما   ما را ز درد کشته و غافل ز درد ما
(وحشی، ۱۳۸۴: ۱۵۵)

ب) جسم و تن عاشق:

پشت کوژ و تنم ضعیف شده است   پشت چون نون و دل چو نقطه نون
(سنایی، ۱۳۸۵: ۹۸۷)

قدّ خمیده ما سهلت نماید اما
بر چشم دشمنان تیر از این کمان توان زد
(حافظ، ۱۳۷۹: ۲۰۹)

فکر زلفت از سر وحشی سر مویی نرفت
گرچه مویی گشت از زلف تو جسم لاغرش
(وحشی، ۱۳۸۴: ۲۹۶)

ج) زلف و موی عاشق:

موی چون کافور دارم از سر زلفین تو

زندگانی تلخ دارم از لب شیرین تو

(سنایی، ۱۳۸۵: ۱۰۰۰)

د) چشم عاشق:

از میان توصیفاتِ ظاهریِ عاشقانِ بیش از همه چشم عاشقان است که مورد توصیف شاعران قرار می‌گیرد و آن هم به خاطر غمی است که در آن موج می‌زند و نیز اعتبار چشم عاشق به خون‌باری و اشک‌باری‌اش می‌باشد.

روز و شب و اشک چشم و گونه زرد
دُرّ و دینار یار باید بود
(همان: ۸۶۷)

چشم حافظ زیر بام قصر آن حوری سرشت
شیوه جَنّات تجری تحتها الانهار داشت
(حافظ، ۱۳۷۹: ۱۰۸)

شمع‌سان پر گهر اشک کناری دارم
وحشی از دوری آن گوهر سیراب امشب
(وحشی، ۱۳۸۴: ۱۵۹)

۲- نیاز خفی

این نوع نیاز عاشقان بیشتر در افعال و افکار آنها هویدا است. نیاز خفی در موارد زیر پر رنگ است.

ما نمونه‌های پربسامد را به صورت تطبیقی در شعر هر سه شاعر مورد بررسی قرار داده‌ایم.

۱. جان‌بازی و ایثار عاشق:

عاشق خواهان خاک کوی یار است و آن خاک را به مثابه آب حیوان می‌داند. ازین رو مال و دارایی خویش را به آتش می‌کشد تا به خاک دولت یار برسد. او خود را در برابر دلبر طناز، عاشقی جان‌باز لقب می‌نهد که روزگار، چون او را به خود ندیده است.

خاک کوی دوست خواهی جسم و جان بر باد ده   آب حیوان جُست خواهی، آتش اندر مال زن
(سنایی، ۱۳۸۵: ۹۷۴)

ایام چو من عاشق جان‌باز نیابد   دل داده چنو دلبر طناز نیابد
(همان: ۸۴۲)

حافظ می‌گوید: وقتی کسی از عشق دم زد باید چابکانه سر ببازد زیرا داو اوّل عشق‌بازی، بر سر نقدینه جان عاشق است. او رختِ جانِ خویش را از آن معشوق یغماگری می‌داند که برای چپاول‌گری‌اش احتیاج به هیچ مقاومتی نیست، زیرا این عاشقان هستند که در برابر او ایثارگر محض‌اند.

اهل نظر دو عالم در یک نظر ببازند   عشق است و داو اوّل بر نقد جان توان زد
(حافظ، ۱۳۷۹: ۲۰۹)

محتاج قصه نیست گرت قصدِ خونِ ماست   چون رخت از آن توست به یغما چه حاجت است؟
(همان: ۴۸)

وحشی نیز به طریق همه عاشقان در برابر جور و جفای محبوب از روی رغبت و با کمال رضا جان فدا کرده و در بیتی دیگر آستان معشوق را به بامی تشبیه می‌کند که عاشقان به مژگان خویش جاروب‌کش‌اند.

تُرک من تیغ به کف، بر زده دامن برخاست   جان فدایش که به خون ریختن من برخاست
(وحشی، ۱۳۸۴: ۱۶۹)

وه چه بامست که جاروب کشش دیده من   جان من بنده آن پای که در خدمت تست
(همان: ۱۷۱)

۲. تسلیم و بی ادعایی عاشق:

عنانِ اختیارِ عاشق، در همه حال در دست معشوق است و اوست که به عاشق امر می‌کند. در کل، عاشق ادب پارسی همچون گویی اسیر چوگان ناز یار است.

در همه حالی سنایی چاکر و مولای تست   گر برانی ور نخوانی ای صنم فرمان تورا
(سنایی، ۱۳۸۵: ۸۱۳)

من تو را هرگز بنگذارم ولیک   گر تو بگذاری مرا فرمان تورا
(همان: ۸۱۱)

حافظ نیز عاشق را بی ادعا و خاکسار و اهل تسلیم و رضا می‌داند.

اگر به مذهب تو خون عاشق است مباح

صلاح ما همه آن است کان تو راست صلاح

(حافظ، ۱۳۷۹: ۱۳۵)

از آن جا که غزلیات وحشی غزلیاتی است که در وصف معشوق زمینی سروده شده، به ناگزیر عمل و عکس‌العمل معشوق و عاشق بنا به شرایط متغیر است؛ مثلاً گاهی عاشق اهل تسلیم است:

گر به کشتن، کین وحشی می‌رود از سینه‌ات

کرد خون خود بحل، بـردار تیغ کینه را

(وحشی، ۱۳۸۴: ۱۵۳)

گاهی هم سرگردانی و بی‌اعتنایی و نافرمانی عاشق در برابر معشوق چشم‌گیر می‌شود:

گو مده فرمان که دیگر نیست دل فرمان‌پذیر

حکم او می‌رفت چندان که این جا شاه بود

(همان: ۲۲۹)

۳. خونین دلی عاشق:

منظور شاعران و عارفان از دل، در بسیاری از ابیات، همان گوشتِ صنوبری شکلِ تپنده در قفسهٔ سینه نیست، بلکه آن مرتبه‌ای در نفس و روح است که مرکز دریافت الهامات و عواطف انسانی است.

۱۵۸ فصل نامه‌ی علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی ادب و عرفان

دل عاشق از دیدگاه سنایی بیت النَّاری است که مغان آتش دیر خویش را از آن تهیّه می‌کنند.

همه شب مست و مخمورم به عشق آن بت‌کافر	مغان دایم برند آتش ز بیت‌النار من هر شب
کو حریفی کش سرمست که پیش کرمش	عاشق سوخته‌دل نام تمنا ببُرد
گنج عشق خود نهادی در دل ویران ما	سایه دولت بر این گنج خراب انداختی
دل خون شد و از دیده خونابه فشان رفت	تا رفته‌ای از دیده چه گویم که چه‌ها شد

(سنایی، ۱۳۸۵: ۸۰۳)
(حافظ، ۱۳۷۹: ۱۷۳)
(همان، ۵۸۸)
(وحشی، ۱۳۸۴: ۲۵۴)

۴. عاشق بی‌نیاز و در عین نیاز:

عاشق بی‌نیاز از اغیار و نیازمند به معشوق است. عاشق صادق از دیگران دل بریده و در عین بی‌نیازی نیاز خویش را تنها و تنها بر درگاه عشق عرضه می‌دارد. در تعبیر عارفانه نیز این روند ادامه دارد، زیرا یک عارف حقیقی نیاز خویش را تنها به درگاه معبود خویش عرضه می‌دارد.

گرچه از جمع بی‌نیازانیم	عاشق عشق و عشق بازانیم
گدای کوی تو از هشت خُلد مستغنی‌ست	اسیر عشق تو از هر دو عالم آزادست
مستغنی است از همه عالم گدای عشق	ما و گدایی در دولت‌سرای عشق

(سنایی، ۱۳۸۵: ۹۵۸)
(حافظ، ۱۳۷۹: ۵۱)
(وحشی، ۱۳۸۴: ۳۰۱)

۵. عاشق حقیر:

در غزل سبک عراقی عاشق خود را در پست‌ترین مقام و معشوق، خود را در والاترین جایگاه فرض می‌کند، به طوری که معشوق سنایی او را بی‌ارزش دانسته و حافظ نیز خود را

جلوه های ناز و نیاز در ادب عاشقانه و عارفانه ۱۵۹

مگس قند پرست و موری حقیر می خواند . وحشی هم به ناچیزی خویش در برابر معشوقش به خوبی آگاه است.

سگی خواندی سنایی را و آنکه گفתי آن من زهی احسان زهی تحسین بنامیزد بنامیزد
(سنایی، ۱۳۸۵: ۸۵۵)

حافظ از سرپنجه عشق نگار همچو مور افتاده شد در پای پیل
(حافظ، ۱۳۷۹: ۴۱۶)

حدّ وحشی نیست لاف عشق آن سلطان حُسن حرف باید زد به حدّ خویشان درویش را
(وحشی، ۱۳۸۴: ۱۵۰)

۶. جهان بینی عاشق

تولای محبوب باعث می شود تا تمام جاذبه های دنیا در چشم عاشق خوار و حقیر جلوه کند. تا جایی که با عشق به راحتی می توان از عالم تبرا و بیزارگی جُست. جهان بینی عاشق بر مبنای نیازمندی به آستان و کوی معشوق است.

تا تولّا کرده ایم از عاشقی در دوستیت

چون سنایی از همه عالم تبرا کرده ایم

(سنایی، ۱۳۸۵: ۹۴۸)

حافظ نیز بنا به مشرب عارفانه اش، حتی پادشاهی بر عالم را طفیلی عشق می داند:

جهان فانی و باقی فدای شاهد و ساقی

که سلطانی عالم را طفیل عشق می بینیم

(حافظ، ۱۳۷۹: ۴۸۰)

عاشق در غزل وحشی، جهان بینی گسترده ای ندارد؛ همین قدر که گرمی عشق، او را از ننگ خود پرستی اش دور سازد برای عاشق، دلخواه است و به آن بسنده می کند.

خواهم آن عشق که هستی ز سرّ ما ببرد بی خودی آید و ننگ خودی از ما ببرد

(وحشی، ۱۳۸۴: ۲۱۴)

۷. اعراض عاشق

اعراض به معنی روی‌گردانی است. اعراض اگر از جانب معشوق روی دهد پسندیده و طبیعی است اما در ادب پارسی اعراض از جانب عاشق، عجیب و غیرمعمول است. این نوع اعراض که مدّ نظر نگارندگان است، اعراضی است که همراه با میلِ درونی عاشق برای بازگشت معشوق به سمت اوست. در این نوع اعراض عاشق به ظاهر با دل خود مقابله کرده تا بدین حربه شاید معشوق نسبت به او، دل‌مهربان کند. در چنین شرایطی اعراض عاشق از معشوق غالباً نازی مصلحتی است تا بدان حربه و حيله، معشوق به سمت عاشق متمایل شود. اساساً این نوع ناز به معنی نیازمندی به درگاه معشوق است. گفتنی است چنین اعراضی، منعکس‌کنندهٔ مراحل آغازین واسوخت بوده و شامل واسوختِ تمام عیار نمی‌شود. اگرچه در غزل سبک عراقی لایه‌های کم‌رنگی از اعراض نسبت به معشوق وجود دارد، اما این مطلب بسامد نداشته و چندان چشم‌گیر نیست. در چنین سبکی وقتی معشوق در نهایت قدرت و عاشق در عین خاکساری است، اعراض وسیله‌ای برای جلب توجه معشوق تلقی می‌شود.

تو را دل دادم ای دلبر شبت خوش باد من رفتم

تو دانی با دل غمخور شبت خوش باد من رفتم

(سنایی ۱۳۸۵: ۹۲۵)

همچنین در غزل حافظ به تبعیت از غزل سنایی، اعراض به معنای بی‌زاری و سیری از معشوق نیست.

ز دست جور تو گفتم ز شهر خواهم رفت

به خنده گفت که حافظ برو که پای توست

(حافظ، ۱۳۷۹: ۴۷)

بارزترین خصوصیت غزلیات وحشی رویکرد او به مکتب واسوخت است. این واسوخت دنبالهٔ جریان کم‌رونق واسوختی قرون قبلی بوده و هم‌جهت و هم‌راستای آن، بسامد یافته است. رکن اساسی در مکتب واسوخت بر اعراض و روی‌گردانی و بی‌مخلی مصلحتی نسبت به معشوق نهاده شده است.

جلوه های ناز و نیاز در ادب عاشقانه و عارفانه ۱۶۱

دل و طبع خویش را گو که شوند نرم خوتر همه رنگ حيله بينم پس پرده فریبت	که دلم بهانه جو شد من از او بهانه جوتر برو ای دو رو که هستی ز گل دو رو، دو رو تر (وحشی بافقی، ۱۳۸۴: ۲۲۳)
به سوی مُلک عدم گرچه از جفای تو رفتم	اگر به لطف بگویی که بازگرد بیایم (همان: ۳۰۳)
دل پر حسرت از کوی تو برگردیدم و رفتم	نشد پابوس روزی آستان بوسیدم و رفتم (همان: ۳۱۸)
چو دیدم خوار خود را از در آن بی وفا رفتم	رسد روزی که قدر من بداند حالیا رفتم (همان: ۳۲۰)
من اگر این بار رفتم آزارم مکن	این تغافل های بیش از پیش در کارم مکن (همان: ۳۲۶)

۸. خودآزاری عاشق

یکی از بارزترین خصوصیات، مخصوصاً در سبک عراقی مبحث خودآزاری عاشقان یا همان روحیه مازوخیستی آنان است. عاشق واقعی به دانش و به آگاهی، در پی آزار خویش است و با آنکه می داند از معشوق جفاکار مهربانی نخیزد، همچنان با دلبستگی به او، خود را آزار می دهد و همواره از این آزار سرخوش و دلشاد است. او «برای فرار از احساس تحمّل ناپذیر دوری و تنهایی، خود را جزیی از وجود شخص دیگر می کند- شخصی که او را راهنمایی می کند و محفوظ می دارد، شخصی که برای او در حکم زندگی و ماده حیات است». (فروم، ۱۳۸۹: ۳۱)

یک زمان از رنج هجرانش دلم خالی مباد	کو مرا جز وصل او راحت فزایی دیگرست (سنایی، ۱۳۸۵: ۸۱۴)
در طریق عشق بازی امن و آسایش بلاست	ریش باد آن دل که با درد تو خواهد مرهمی (حافظ، ۱۳۷۹: ۶۴۰)

خودآزاری عاشق در غزلیات وحشی نیز به صورت پرننگی هر چه تمام رخ می نماید و همین یکی از عوامل تأثیرگذاری و پرسوز و گدازی اشعار او است.

۱۶۲ فصل نامه‌ی علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی ادب و عرفان

غلام عشق حاشا کز جفای یار بگریزد

نه عاشق بوالهوس باشد که از آزار بگریزد

(وحشی، ۱۳۸۴: ۲۵۵)

نتیجه

خلاصه سخن آن که در عشق و عرفان، ناز از آن معشوق و نیاز از آن عاشق است. در اشعار عرفانی، خداوند بر جایگاه معشوقی تکیه می‌زند و در مقابل، تمامی بندگان صدیقش عاشقان او قلمداد می‌شوند و به او عشق می‌ورزند. اگرچه پرداختن به وجوه اشتراک و افتراق ناز و نیاز عاشقانه و عرفانی نیازمند مقاله‌ای مجزا است، اما باید گفت در ناز و نیاز عارفانه، هم‌راستا با ناز و نیاز عاشقانه، ناز از آن معشوق و نیاز از آن عاشق است. نیز معشوق ادب عاشقانه همچون معشوق ادب عارفانه، دارنده جلوه‌های ناز جلی و ناز خفی است. گفتنی است، وجوه ناز به دو پاره اصلی تقسیم می‌شود: ناز ظاهری یا جلی و ناز درونی یا خفی. در ناز جلی، مخاطب به سهولت پی به ناز معشوق برده، این نوع ناز به کمک زیبایی‌های جسم و ظاهر معشوق به عاشقان منتقل می‌شود. ناز خفی نیز همان سکنتات و افعالی است که اگرچه ظاهرش با قواعد ناز ظاهر همخوانی ندارد، اما مفهوم ثانویه آن، ناز معشوق بوده و سرچشمه اصلی اش حسن معشوق می‌باشد. در میان شاعران مذکور نیز مفهوم ناز و نیاز در غزل سنایی بیشتر عارفانه، در غزل حافظ عاشقانه - عارفانه و در غزل وحشی، عاشقانه است و سر منشأ این تمایزها، طرز تلقی‌های متفاوت این شاعران از عشق است.

کتابنامه

- حافظ شیرازی، محمد. ۱۳۷۹. *دیوان غزلیات حافظ*. به کوشش خلیل خطیب رهبر. چاپ بیست و هفتم. تهران: صفی‌علی‌شاه.
- خدایور، هادی. ۱۳۹۰. *فرهنگ کنایات اشعار چهار شاعر دوره هندی*. چاپ اول. همدان: برکت کوثر.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. ۱۳۸۵. *حافظ نامه*. ج ۲. چاپ هفدهم. تهران: علمی و فرهنگی.
- دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۷۷. *لغت نامه*. زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. چاپ دوم از دوره جدید. تهران: دانشگاه تهران.
- ستاری، جلال. ۱۳۷۴. *عشق صوفیانه*. چاپ ششم. تهران: مرکز.
- سجادی، جعفر. ۱۳۸۳. *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*. چاپ هفتم. تهران: طهوری.
- سنایی غزنوی، مجدود بن آدم. ۱۳۸۵. *دیوان سنایی*. به تصحیح مدرس رضوی. چاپ ششم. تهران: سنایی.
- فروم، اریک. ۱۳۸۹. *هنر عشق ورزیدن*. ترجمه پوری سلطانی. چاپ بیست و هفتم. تهران: مروارید.
- مرتضوی، منوچهر. ۱۳۸۸. *مکتب حافظ*. ۲ جلد. چاپ پنجم. تهران: توس.
- معین، محمد. ۱۳۸۵. *فرهنگ فارسی*. چاپ اول. تهران: اشجع.
- وحشی بافقی، شمس‌الدین. ۱۳۸۴. *دیوان وحشی بافقی*. حسین آذران (نخعی). تهران: امیرکبیر.